

UDK 821.163.41-96(049.3)

Primljeno: 10. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Enes Pašalić

ZA ČAST UMA SAMOGA

**(Novica Milić, *Kritika srpskog uma*,
Most art Jugoslavija, Zemun, 2023)**

Knjiga Novice Milića *Kritika srpskog uma* (2023) kako svojom tematikom, tako i intelektualnom elaboracijom teme i njenom osebujnom jezičkom artikulacijom zaslužuje posebnu pažnju. Na podlozi Kantovog učenja o prosvjetiteljstvu i Kantovih kritika uma kojima želi da odredi šta možemo znati – kritika čistog uma, šta treba da činim – kritika praktičnog um, čemu možemo da se nadamo – kritika moći suđenja, Milić pokušava sagledati arhitektoniku srpskog uma, njegov odnos spram prosvjetiteljstva i ulogu u povijesnim zbivanjima na ovim prostorima.

Um je vodič svih ljudskih aktivnosti i osnova historijskog dešavanja, kaže Hegel. „Apsolutna svrha uma je da sloboda bude zbiljska (aktualna) ... Država je ozbiljenje (aktualizacija) te njene slobode“ (Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša – Svjetlost Sarajevo, 1989: 371). Stoga Milićevo kritičko preispitivanje historije prosvjećivanja srpskog uma i stvaranja moderne srpske države, koje je bilo, kako je govorila Latinka Perović, jedan od glavnih uzroka strašnih ratova, etničkog čišćenja i masovnih zločina na ovim prostorima, može biti izuzetno interesantno i podsticajno i bosanskohercegovačkim intelektualnim krugovima.

Novica Milić, profesor teorije književnosti i semiologije medija, pripada tipu renesansnog intelektualca koji je ne samo obrazovan u oblasti opće književnosti i teorije književnosti, što mu je primarna vokacija, nego suvereno vlada širokim oblastima humanističkih i društvenih nauka, koristi više svjetskih jezika, te je izvrstan

poznavalac Kanta čije kategorije stvaralački koristi u sopstvenim istraživanjima, što ova knjiga potvrđuje.

Knjiga je strukturirana u sedam poglavlja od kojih se prva dva bave promišljanjem i isticanjem Kantovog prosvjetiteljskog učenja zasnovanog na kritici uma, dok u sljedećih pet poglavlja kritiku čistog uma svodi na kategoriju zakona i zakonitosti, kritiku praktičnog uma na kategoriju pravila, kritiku moći suđenja na kategoriju uobrazilje. Kantovo političko učenje tretira kao četvrtu kritiku koju svodi na kategoriju države, a Kantov opus postumom na kategoriju vjere, kako bi na temelju ovih kategorija, često modeliranih za sopstvene potrebe, kritički opservirao povijesni razvoj srpskog uma predstavljen kroz srpsku književnost i djela istaknutih srpskih intelektualaca.

Kategorijalni aparat

Milić u prva dva poglavlja (*Kritika: Kant i rasuđivanje* i *Predkritika: Prosvjetiteljstvo*) selektira osnovne postavke i kategorijalni aparat Kantovih kritika, koristeći ih kao metodičko sredstvo kako bi predstavio evropsko prosvjetiteljstvo, te ga komparirao sa srpskom modernom historijom, prije svega onom koja se prosvjetiteljstvu opirala. Pri tome izdvaja dva para Kantovih kategorija, transcendentno/transcendentno¹ i IUS/LEX² između kojih je srpski um gotovo isključivo optirao za transcendentno, čije je ishodište s onu stranu razuma i iskustva, i ius, kao pravo i pravdu zasnovanu na neograničenoj slobodi, što ga je vodilo u ratove, masovne i gotovo sumanute pogibije, stranačke i dinastičke sukobe, uobraženja o sopstvenoj veličini, tako da je, nepodvrgavan provjerama i ograničenjima transcendentalnog i lexa, često ostavljao utisak bezumlja. Srpski um je zanemario svoje

1 Od najveće važnosti za Kantovu filozofiju je razlikovanje pojmova transcendentno/transcendentno. Transcendentno-transcendencija upućuju na nešto što je van ljudskog iskustva i znanja, kao „stvar po sebi“ ili nespoznatljivi objekti kao što su ideje čistog uma (duša, sloboda, Bog), dok transcendentno upućuje na granice ili uslove mogućnosti iskustva i znanja, kao što su prostor i vrijeme i čisti pojmovi razumijevanja ili kategorije.

2 Fundamentalno značenje „ius“ i „lex“ u latinskom jeziku je zakon, s tim da su pravnici pod „ius“ podrazumijevali generalni zakon ili sistem zakona. Toma Akvinski je bio prvi koji je napravio modernu distinkciju između „ius“ i „lex“ (u engleskom „right“ i „law“), koju je kasnije jasno formulisao Hobbes u *Levijatanu*. Akvinski smatra da se „ius“ odnosi na pravo, pravdu, moral, na stvar pravednosti, što implicira neke subjekte koji stoje u odnosu jednakosti koja ih dovodi u vezu sa božanstvom, dok „lex“ podrazumijeva zakonsku obavezu donesenu od nekog legitimnog autoriteta, koja obavezuje one na koje se odnosi. Hobbes je to jezgrovito izrazio tako da je „ius“ odredio kao slobodu da se nešto uradi ili ne uradi, a „lex“ kao obavezu da se nešto uradi. Razlika između „ius“ i „lex“ je razlika između SLOBODE i OBAVEZE (Hobbes, *Levijatan*, Jesenski i Turk, Zagreb 2004). Ta dva pojma, analogno pojmovima transcendentnog i transcendentalnog, stoje u specifičnom odnosu koji razmatra Milić na primjeru kritike srpskog uma.

transcendentalne umne granice (uslove mogućnosti apriornog znanja) i zakonska ograničenja slobode, svodeći svoje ishodište gotovo isključivo na transcendentne logičke iluzije, igru istine i privida i neograničenu slobodu. Spoljni svijet za srpski um je postao tuđ i neprijateljski svijet u kojem je on stalna žrtva, što je kao obrazac ugrađeno u srpsku historiju.

Transcendentno ishodište srpskog uma Milić ilustrira srpskom himnom „Bože pravde“ u kojoj je ideja Boga svedena na sublimiranu službu jednom narodu, te je tako transcendentni Bog spušten u imanenciju života i historije ne podliježući transcendentalnim ograničenjima upotrebe uma. Pri tome se srpski um poziva na svoje ius, kao moć sopstvenog prava i pravde koja ima transcendentno božansko ishodište, ignorišući pri tome lex, kao zakon koji treba da tu transcendentnu moć uma ograničava, što ga je vodilo u eshatologiju koja nadilazi život, jer se život uvijek iznova morao žrtvovati za to svoje transcendentno pravo i pravdu (ius).

Osnova evropskog prosvjetiteljstva je primjena ljudskog uma oslobođenog od predrasuda koji vodi progresu i emancipaciji, navodi Milić. Srpski um je prosvjetiteljstvo samo taknuo svojim surogatnim supstitucijama. Umjesto sekularizacije on je jednu vjeru zamijenio drugom, vjeru u Boga vjerom u Čovjeka, uz deifikaciju sopstvenih legendarnih i historijskih ličnosti što je vodilo u paganizam i idolatriju. Na prvom mjestu prosvjetiteljskog uma je zakon zarad prosvjetiteljskog osnovnog cilja koji se zove sloboda. Na tom temeljnom prosvjetiteljskom zadatku srpski um se već u začetku formiranja moderne srpske države spotakao.

Zakon

Stvaranje moderne srpske države započelo je srpskim ustancima protiv Osmanlija. Božo Grujović, rođ. 1778. godine, vrstan intelektualac i sekretar prve ustaničke srpske vlade, pripremio je i izložio prvi dokument nove vlade u kojem je zakon istaknut kao najviša moć pred kojim su svi potčinjeni, pa i srpski vladari. Srpske vođe, koje su se kroz srpske ustanke borile za srpski transcendentni ius, srpsko transcendentno pravo i pravdu trebali su tako, po Grujoviću, biti podvrgnuti zakonima (lex) koji bi ograničavali njihovu moć i pred kojim bi svi bili jednaki i slobodni. Grujovićev prijedlog bio je odbačen i zaboravljen jer srpski vladari nisu pristajali da se njihova transcendentna moć ograničava. Tako je transcendentno ishodište srpskog uma, pozivajući se na svoje neograničeno pravo (ius), odbacilo svoja transcendentalna ograničenja (granice uma) i vladavinu zakona (lex), te su Srbi dobili državu koja se zasnivala na sili upisanoj u logiku srpskih ustanaka i koja se ponavljala kroz historiju

nove Srbije kao ekstenzija srpskih ustanaka za oslobađanje Srbije (Načertanije) i priključenje BiH, Crne Gore i Sjeverne Albanije.

Pravila praktičnog uma

Dositej Obradović je za Milića autentični predstavnik srpskog evropskog prosvjetiteljstva, koji je Kantove praktične maksime i imperative ponašanja pretočio u izreke, basne i poslovice kao „sovjete zdravog razuma“ sa radnom devizom „knjige braćo, a ne zvona i praporci“. On je insistirao na razumu kao prvom čovjekovom dobru, jer je vjera u razum izvor morala. Ali srpska crkva već se bila proglasila čuvarom srpskog naroda. Pravoslavlje se preobrazilo u lokalni kult, a vjera u svetosavlje. Sveti Sava i srpski vladari postali su, ne samo sveci, već uzori vjere. Time se srpski praktični um otvoreno suprotstavio evropskom prosvjetiteljstvu prigrlivši kulturu bez etike kojoj je nasilje u samoj prirodi, odbacujući Dositejeve „sovjete zdravog razuma“ (str. 94). Time je srpsko transcendentno božansko, kao čuvar nacije, do kraja antropologiziralo, instrumentaliziralo i empiriziralo srpski praktični um, a crkvu i bogomolje pretvorilo u mjesta praznih obreda.

Uobrazilja moći suđenja

Kantova kritika moći suđenja je kritika ukusa vezana za čulna iskustva umjetničkog stvaranja kroz kategorije lijepog i uzvišenog kojima Kant želi uspostaviti apriorne, a ne iskustvene, regule suđenja. Imaginacija je sposobnost transcendentalne sinteze produkata čula i mišljenja, koja prevodi čulna iskustva u pojam. Ukoliko imaginacija putem sublimacije samo zahvata (aprihenzija) određeni sadržaj, ali ga ne obuhvata (koprehenzija), sadržaj ostaje bez obima (bezgraničan), bez suštine na koju smjera pojam. Na taj način se više zamišlja nego što se misli. Mitski konstrukt postaje jači od razumnog. Narativ, kao tvorevina imaginacije, sebi potčinjava realnost koja svojom uobraziljom ne dovodi do čulne predstave kao građe za mišljenje i tako podriiva konstrukt racionalnog mišljenja.

U srpskoj kulturi Vuk S. Karadžić slovi kao reformator srpske pismenosti i kulture. Vukova narodna pjesma je senzibilizirana, ona ojačava čulni pristup, osnažuje strasti hajdučke ratničke estetike sublimnog, zamjenjujući historiju izmišljenim povijestima junaštva koje treba da se utisnu u sadašnjost kao putokaz za budućnost. Ono što je pogubno u Vukovom konceptu kulture, smatra Milić, a što će ovladati srpskom rasudnom moći, jeste upravo transfer imaginacije u historiju i historiografiju. U takvoj

kulturi se više ne rasuđuje razumom nego strastima. Vukova imaginacija je fantazija kojom treba poraz na Kosovu zamijeniti junaštvom, izokrenuti ga iz tragedije u niz uzvišenih zavjeta i zakletvi te projektovati u budućnost osvetu za Kosovo. Ta imaginacija ne dotura čulne predstave razumu nego transcendiranjem iz fantazije u historijska svjedočenja blokira razum, a onda i um pretvara iz zakonodavca mišljenja u slugu nacionalnih aspiracija. To je zapravo estetika žrtveničke sublimacije nacionalne teleologije kroz politiku nasilja i ratova s ciljem „svi Srbi u jednoj državi“ (str. 153).

Država

Milić Kantove političke radove tretira kao njegovu četvrtu kritiku, kritiku političkog uma. Politički um je metafizički um, spoj transcendencije i empirije, jer iskustvo podliježe onostranim transcendentnim uslovima. Iza leđa ljudi djeluje moć koja ih usmjerava prema nekim ciljevima, a ta moć je vrijednosna. Te svrhe, te ciljeve, u krajnjoj instanci, otkriva narativni um, navodi Milić, koji prati povijest od njenih početaka kako bi oblikovao njene krajeve, koji nisu kraj svih stvari, nego krajevi kao ciljevi.

Srpski politički um je narativni um koji sebi uvijek iznova priča priču sjećanja, naraciju o nekadašnjem carstvu u čijem središtu je mit o Kosovskom boju i osveta za Kosovo kao oslobađanje svih Srba na Balkanu i njihovo ujedinjenje u jednu državu. No, ako srpski um nije prošao fazu čistog uma, kao zakonodavni um, ako nije prošao fazu etike, kao praktični um, nego je ostao rasuđivanje koje sublimiše vrijednosti transcendentne svrhovitosti, onda je taj um, smatra Milić, lišen zakonitosti, etike, refleksije i prepušten traumi jednog poraza, pretočen u narativ o osveti za poraz, ostajući van prosvjetiteljskog konstrukta uma.

Temeljno pitanje koje postavlja Milić pred srpski politički um jeste da li se država može osnovati na zločinima, posebno bratoubilačkim zločinima? (str. 173-174)

Vjera

Opus postumum je posljednje Kantovo djelo u kojem su sadržane rasprave o religijskom umu. Kada se prođe čisti i praktični um, te rasudna moć i politički um, pojavljuje se „ogoljeli um“ kao numenalni um, „ensrealissimum“ koji iza leđa ljudi usmjerava i daje smisao postojanju. Njegova metafizička predstava je Bog, a njegova transcendentalna ideja je princip transcendentne apriorne bezuslovne svrhovitosti,

kao providenje, kao skriveni bitak razvoja svijeta (str. 195). Kant smatra da se vjera može i mora uskladiti sa umom kao pokretač i regulator historijskog progressa i emancipacije. U hrišćanstvu taj pokretač i regulator je ljubav. Srpski religiozni um, međutim, nije vjera u granicama golog uma već je okrenuta misterijama i svetim tajnama što od Boga prave pojavu koja je na usluzi zemaljskim potrebama. On je sličniji starozavjetnom naredbodavnom i autoritarnom božanstvu koje u jezgri ima pravoslavlje kao svetosavlje utemeljeno na religioznom autoritetu, a ne na ljubavi, smatra Milić.

Zaključak

Knjiga Novice Milića *Kritika srpskog uma* je impresivno intelektualno oblikovana i spoznajno inspirativna kritika srpskog uma koja je na bazi stvaralački korištenog Kantovog kategorijalnog aparata utemeljeno razotkrila da srpski um nije imao spoznajni prosvjetiteljski potencijal za kreaciju moderne demokratske države u kojoj vladaju zakoni, jer je svoje etičko-praktične principe izvodio iz eshatoloških transcendentnih principa koji su u osnovi imali mit o srpskom žrtvovanju na Kosovu na kojem se gradila svetosavska legitimacija za nove ratove, etnička čišćenja i genocide (osveta za Kosovo) i na kojima će se stvoriti srpska država u kojoj će živjeti svi Srbi.

Svojom kritikom Milić je ukazao da je srpski um ostao van glavnih tokova modernog zapadnog prosvjetiteljstva i da je kao takav sa svojom autoritarnom predmodernom arhitektonikom predstavljao i još uvijek predstavlja glavni generator ratova, nasilja i zločina na ovim prostorima. No, postavlja se pitanje: gdje Milićeva knjiga *Kritika srpskog uma* pripada? Kant smatra da je um jedinstven, sa jedinstvenom arhitektonikom. Shodno tome i ova, kao i mnoge druge slične knjige srpskih autora, su naracije jedinstvenog srpskog uma. Milićeva knjiga nema snagu Hegelove „negacije“ kojom se prevladava ono što se kritikuje, niti Derridine dekonstrukcije, iz koje se ipak naziru nove osnove za nove konstrukcije lišene metafizičkog označitelja, nego je samo jedno od Janusovih lica srpskog uma. Milić, kao ni Kant, ne dovode u pitanje sam um, niti prosvjetiteljstvo zasnovano na gospodstvu uma. To nije razmatranje prosvjetiteljstva u granicama uma. I Milić, kao i Kant, samo kritički utvrđuje pod kojim uslovima je legitimna upotreba uma, a da sam um ne dovodi u pitanje.

Adorno i Horkheimer, kao i mnogi drugi autori, smatraju da je u samom pojmu prosvjetiteljstva zasnovanom na gospodarenju uma, sadržana klica zla i destrukcije. Oni smatraju da su mitologija i iracionalizam sadržani u samom prosvjetiteljstvu

jer je iracionalna i mitska sama struktura prosvjetiteljstva zasnovana na umu (Horkheimer, Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1989). No, i kritika uma, pa i ova Adornova i Horkheimerova, mora biti umna, odnosno zasnovana na umu (Derrida, *Rogues Two Essays on Reason*, Stanford University Press, 2005). Derrida smatra da treba imati u vidu pluralnost racionalnosti i da svaki um ima sopstvenu ontološku regiju. Ova pluralnost se opire svakoj univerzalnoj arhitektonici uma koja mundijalizira jedinstvo uma (ibid. 120-121). U svakom umu postoji lupeški um koji poziva na zlo, teror i strah. Tako je otkad je svijeta, smatra Derrida. Stoga „prosvjetiteljstvo koje dolazi“³, koje tek treba da dođe, obavezuje nas da se obračunamo sa lupeškim umom i tako sačuvamo čast samoga uma (ibid. 156-157).

Nakon čitanja “knjige” *Kritika srpskog uma* Novice Milića ne možemo se, međutim, oteti utisku o magičnoj privlačnosti uma sadržanog u ovoj knjizi, kojom se Milić, zasigurno, obračunava sa „lupeškim umom“ i čuva čast samoga uma.

Adresa autora
Author's address

Enes Pašalić
samostalni istraživač, Brčko
pasalicenes@gmail.com

---

3 Foucault, kao i Derrida, smatra da nikada nismo dosegli stadij zrelog punoljetstva, odnosno da nismo dosegli stadij istinskog prosvjetiteljstva, te stoga prosvjetiteljstvo tek treba da dođe (Foucault, “What is Enlightenment”, u: *Ethics*, The New Press, New York, 1997, 303-319.).

